

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 5.71 (SJIF 2021)

मराठवाड्यातील जलसिंचनाचे व्यवस्थापन

अनुराधा संजय भारद्वाज

संशोधक

बी.४-१०१ ए, दिशा सिल्वर वुड, हर्सूल टी पार्ट,

हर्सूल, औरंगाबाद

E-mail: banuradha42@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.2021-33378672/IRJHIS2111007>

सारांश :

मराठवाड्यातील जलसिंचनाचे व्यवस्थापन ही एक प्रमुख समस्या होय. मराठवाड्याच्या काही भागात जलसिंचन सुविधांचा अभाव असल्यामुळे जलव्यवस्थापन पद्धतीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. मराठवाड्यातील पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमापेक्षा अन्याय मोड्या सिंचन प्रकल्पावर भर दिला गेल्यामुळे काही भागात पुरवठा तर काही भागात जलसिंचन समस्येची तीव्रता वाढली. जलसिंचनाचे व्यवस्थापन योग्य पद्धतीने केल्यास सिंचन क्षमतेचा लाभ बहुसंख्य लाभार्थ्यांना घेता येईल.

प्रस्तावना :

भारतीय कृषी व्यवसाय देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे. कृषी हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ६५ टक्के लोकसंख्या पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहे. भारतातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी ३५ टक्के लोकसंख्या पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहे. भारतातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी ३५ टक्के क्षेत्र जलसिंचनाखाली आहे. मोठी धरणे मध्यम धरणे मोठ्या प्रमाणात बांधूनही मराठवाड्याचा पाण्याचा प्रश्न सुटलेला नाही. त्यामुळे मराठवाड्यातील सिंचन क्षेत्रात आधुनिक पद्धतीने संशोधन होणे आवश्यक आहे.

भारताच्या मोसमी हवामानाच्या महत्त्वाचा पैलू म्हणजे विशिष्ट काळात पडणारा पाऊस होय. वर्षातील तीन ते चार महिन्यांत वार्षिक सरासरी पाऊन होऊन गेल्यावर उर्वरित आठ ते नऊ महिन्यात हवामान कोरडे असते. या काळात बाष्पीभवन वेग जात असल्याने मृदाजलाचा न्हास झपाट्याने होतो. म्हणून जलसिंचनाची नितांत गरज असते.

संज्ञा - जलसिंचन, कृषी, व्यवसाय, लोकसंख्या

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. सिंचनाद्वारे कृषी उत्पन्नात वाढ करणे.
२. पाणलोट क्षेत्रांचा विकास करणे .
३. निमित्त सिंचन क्षमता व वापर वाढविण्याच्या दृष्टीने सिंचन व्यवस्थापनात सुधारणा करणे.
४. सिंचन क्षेत्राचा विस्तार व्यापक करणे.

अभ्यास क्षेत्र :

मराठवाड्याचे एकूण क्षेत्रफळ ६४२८६ चौ. कि. मी. आहे. मराठवाडा २०° उत्तर अक्षांश आणि ७५० रेखांशामध्ये पसरलेला आहे. औरंगाबाद, बीड, परभणी, नांदेड, हिंगोली, उस्मानाबाद, जालना व लातूर या आठ जिल्ह्यांना मिळून मराठवाडा असे संबोधले जाते. मराठवाड्याचा प्रदेश मुख्यत्वे बेसाल्ट या काळ्या खडकाचा बनलेला आहे. मराठवाड्याचे दक्षिण पठार समुद्रसपाटीपासून सरासरी ३८१ मी. उंचीचे आहे. प्राकृतिकदृष्ट्या मराठवाड्याचे दोन भाग पडतात.

पठारी प्रदेश व सखल प्रदेश :

या प्रदेशात गोदावरी, पूर्णा आणि मांजरा या नद्या मोठ्या व महत्त्वाच्या आहेत. उस्मानाबाद वगळता गोदावरी नदी मराठवाड्याच्या चारही जिल्ह्यातून वाहते. मराठवाड्याच्या उत्तरेस महाराष्ट्र राज्याचे बुलढाणा आणि जळगाव हे दोन जिल्हे आणि पश्चिमेला नाशिक व अहमदनगर जिल्हे येतात. दक्षिणेला सोलापूर आणि कर्नाटक राज्य येते. तर पूर्वेला आंध्रप्रदेश राज्य आणि महाराष्ट्र यवतमाळ व अकोला ही जिल्हे आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करून माहिती संकलित केलेली आहे. सदरील माहितीचे विश्लेषण हे सांख्यिकीय पद्धतीने सुद्धा केले जाईल. तसेच साप्ताहिक मासिके, नियतकालिके, इंटरनेट इ. माध्यमांचा आधार घेतला जाणार आहे.

अभ्यास विषय :

सदर संशोधनासाठी मराठवाड्यातील जलसिंचनाचे व्यवस्थापन हा विषय निवडला आहे. यामध्ये मराठवाड्यातील जलसिंचनाच्या सध्या स्थितीचा अभ्यास केलेला आहे. तसेच यामध्ये प्रकल्पातील पाणीसाठा व पाण्याचा वापर सन २००९-१० ते २०१८-१९ या वर्षांच्या स्थितीचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

मराठवाड्याचे जिल्हानिहाय क्षेत्र निर्मिती सिंचन

अ.क्र.	जिल्हा	भौगोलिक क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	लागवडी योग्य क्षेत्र	३० जून २०१९ अखेर निर्मित सिंचन क्षमता	सन २०१९-२० मधील सिंचित क्षेत्र	निर्मित सिंचन क्षमतेची लागवडीला ४९ क्षेत्राशी टक्केवारी

१	औरंगाबाद	१००८	८०७	१३७.८६२	५७.६६६	१६.९६
२	जालना	७७६	७१५	९८.११५	५०.९३०	१३.९६
३	बीड	१०३९	९५५	१८३.०९४	४३.७७९	१९.४९
४	लातूर	७१६	६५०	११६.८३२	२६.५८८	१७.९७
५	उस्मानाबाद	७४९	६९८	१४२.७९६	२६.५६३	२०.४३
६	नांदेड	१०३३	८३०	२१२.८६४	१२९.१२३	२५.६५
७	परभणी	६३१	५७५	२१४.६५५	७२.६३१	३६.३३
८	हिंगोली	४६६	३९८	५६.०१८	४१.७५७	१४.०६
एकूण	मराठवाडा	६४४५	५६२८	११६५.२६६	४५०.०४७	२०.६८

स्रोत - महाराष्ट्र सिंचन स्थितीदर्शक अहवाल २०१९-२०)

यावरून असे दिसून येते की, मराठवाड्याची सिंचन क्षमता केवळ २०.६८ टक्के एवढी फारच कमी आहे. मराठवाड्यात सर्वात जास्त सिंचन क्षेत्र परभणी जिल्ह्याचे असून सर्वात कमी सिंचन क्षेत्र जालना जिल्ह्यात आहे.

प्रकल्पातील पाणीसाठा व पाण्याचा वापर : सन २००९-१० ते २०१८-१९

अ.क्र.	वर्ष	प्रकल्पीय उपयुक्त पाणीसाठा	खरीप हंगामाअखेरील उपयुक्त साठा	उपयुक्त साठ्याची टक्केवारी	सिंचनाकरिता पाणी वापर	बिगर सिंचनाकरिता व इतर पाणी वापर	एकूण पाणी पापर	एकूण पाणी वापराच्या उपलब्ध पाणी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	२००९-१०	३३२११	१९३६६	५८	१२११३	४७६३	२०८४४	१०८
२	२०१०-११	३३३८५	२७३०९	८२	१५४४३	५८७६	२६७०६	९८९
३	२०११-१२	३४७५८	२७२०९	७८	१९१७४	६५१६	३०७९१	११३
४	२०१२-१३	३६४२९	२०३४०	५६	१२१०६	७१८२	२३७६७	११७
५	२०१३-१४	३९२९७	२९९१५	७६	१७९३३	६८३५	२९९६८	१००
६	२०१४-१५	४२६०८	२४७१८	५८	१७०१६	७४८१	२८८८६	११७
७	२०१५-१६	४२९६०	१७७१२	४१	१२११०	७१८५	२३४८२	१३३
८	२०१६-१७	४३२४१	२९९७१	६९	१९९२९	७७३०	३३०३१	११०
९	२०१७-१८	४३७५२	२७६०७	६३	१८५७३	७३१६	३२९०९	११९
१०	२०१८-१९	४३५७१	२३००४	५३	१६१६२	७५३७	३००३५	१३१

स्रोत- महाराष्ट्र राज्य सिंचन स्थितीदर्शक अहवाल -२०१८-१९

सन २००९-१० मध्ये मोठ्या, मध्यम व लघु राज्यस्तर उपसासह प्रकल्पाचा प्रकल्पीय पाणीसाठा ३३२११ द.ल.घ.मी. होता तर सन २०१८-१९ मध्ये तो ४३५७१.५५ द.ल.घ.मी. इतका झाला आहे. मागील १० वर्षांच्या प्रकल्पीय पाणीसाठ्यामध्ये ३१.२० टक्के एवढी वाढ झाली आहे.

निष्कर्ष :

१. मराठवाड्यात जलसिंचनाच्या व्यवस्थापनात सुधारणा करणे अत्यावश्यक आहे.
२. मराठवाड्यात सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण कमी असून त्यात वाढ करण्यात आलेली आहे.
३. मराठवाड्यात मोठ्या, मध्यम आणि लघु प्रकल्पामध्ये पाणीसाठ्यात वाढ झालेली आहे.
४. मराठवाड्यात सिंचनाचे व्यवस्थापन योग्य पद्धतीने होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे - भारतीय जलसंपदा
२. डॉ. विजया साळुंके - कृषी भूगोल
३. सिंचन स्थिती दर्शक अहवाल - २०१८-१९
४. महाराष्ट्र राज्य जलव्यवस्थापन विकीपिडीया
५. प्रा. एच.के. डोईफोडे - भारताचा भूगोल
६. राज्य जलधोरण मसुदा

